ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՄԵԿԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌԵԱԿՑԻԱՅԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1907—1910 ԹԹ.)

1. ՍՏՈԼԻՊԻՆՅԱՆ ՌԵԱԿՑԻԱՆ ԵՎ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ռուսաստանում առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության պարտությունից հետո՝ 1907 թ. հունիսերեքյան հեղաշրջումով, սկսվեց դաժան ռեակցիայի ժամանակաշրջանը։ Ահաբեկված ցարիզմն անցյալ կատաղի հարձակման բանվորների, գյուղացիների, երկրի դեմոկրատական ու առաջադիմական բոլոր ուժերի դեմ։ Ցարական կառավարության գլուխ էր կանգնել արյունռուշտ Ստոլիպինը, որը երկիրը պատեց կախաղաններով։ Ամենուրեք մոլեգնում էին ռազմադաշտային· դատարանները, սևհարյուրակալիներն ու պատժիչ արշավախմբերը, որոնք գնդակահարում, աքսորում և անասելի հալածանքների էին ենթարկում բազմահազար մարդկանց։ Ստոլիպինականությունը՝ դա գազանային հաշվեհարդար էր աշխատավոր զանգվածների հետ։ Վ. Ի. Լենինը 1908 թ. նշում էր. «Մենք ապրում ենք ոչ թե «սովորական ընթացք», այլ քաղաքացիական պատերազմ. որ կառավարությունը ոչ թե կառավարում, այլ պատերազմում է, որ Ռուսաստանի դրությունը դժվարությամբ զսպվող ապստամբության դրություն է»[1]։

Դաժան ռեակցիան համակեց ինչպես Ռուսաստանը, այնպես էլ Անդրկովկասն ու Հայաստանը։ Ցարական կառավարությունը երկրամասը հայտարարեց ռազմական դրության մեջ և ոստիկանական հսկողությունն ուժեղացնելու համար ստեղծեց հատուկ մարմին՝ «Կովկասյան շրջանային պահնորդական բաժանմունք», ավելացրեց ոստիկանների քանակը։ Կովկասի փոխարքան 1907 թ. հունիսի 4-ին կարգադրում է նահանգապետերին՝ բոլոր հնարավոր միջոցներով պաշտպանել հունիսերեքյան ռեժիմը և ոչ մի դեպքում «չթույլատրել անկարգություններ-ցույցեր»։ Ստանալով այդ հրամանը, Երևանի նահանգապետը նույնպիսի կարգադրություն է անում գավառապետերին, իսկ նրանք էլ իրենց ենթականերին։ Այսպես, էջմիածնի գավառապետը երրորդ տեղամասի պրիստավին գրում էր. «Սահմանել ամենախիստ ու զգոն հսկողություն և չթուլացող զննում տեղամասում հայտնաբերվող ագիտատորների ու այլ անձերի վրա, որոնք կարող են ազդեցություն ունենալ բնակչության վրա։ Այդպիսի անձնավորությունների երևան գալու դեպքում նրանց անմիջապես ձերբակալել և... արտակարգ կերպով ներկայացնել ինձ»։ Մանրամասն հրահանգավորումից հետո, ցարական ատիճանավորը պահանջում է ստեղծված

---

[1] Վ. Ի. Լենին, *Երկ*, հ. 16, էջ 557։

«կարգի խախտման փորձերը... անմիջապես կանխել ու ճնշել ամենավճռական միջոցներով...»[2]։

Ռեակցիան ծավալվում էր մեծապետական շովինիզմի սանձարձակ քաղաքականության պայմաններում։ Ավելի ուժեղացան ազգային ճնշումները և սաստկացան հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառվող հալածանքները։ Սահարյուրյակային Պուրիշկևիչը հայերին մեղադրում էր, այսպես կոչված, «սեպարատիզմի» ու «անիշխանության» մեջ և պահանջում վարել ամենախստագույն հայահալած քաղաքականություն։ Իրականում ցարական կառավարողներին կատաղեցնում էր այն փաստը, որ Անդրկովկասի ժողովուրդները, այդ թվում նաև հայ ժողովուրդը, ակտիվ դեր էին կատարում համառուսական հեղափոխական շարժման մեջ։

Ցարական իշխանությունները անողոք դատաստան էին տեսնում աշխատավորների հետ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Ալավերդում, Ղափանում և այլ վայրերում։ Բանտերը լցվեցին ցարիզմի համար «կասկածելի» մարդկանցով։ Նույնիսկ պաշտոնական նվազեցված տվյալներով միայն Երևանի նահանգում 1908 թ. բանտարկված էր 5351 մարդ, 1910 թ.՝ 6909 մարդ[3]։ Աշխատավորության դեմ հալածանքներն ուժեղացնելու նպատակով Կովկասի փոխարքան պահանջում էր «ընդարձակել Փոթիի, Բաթումի, Սուխումի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Շուշու և Կարսի բանտերը»։ Բանտային ծանր ռեժիմը գերեզման էր իջեցնում կամ խեղանդամ դարձնում շատերին։ Արյունալի կամայականությունները սովորական երևույթ էին։ Միայն այդ ճանապարհով, և այն էլ ոչ լրիվ տվյալներով, Երևանի նահանգում 1908 թ. զոհվել է 370 մարդ։ Ոստիկանական հետապնդումները հատկապես ուժեղ էին բանվորական կենտրոններում։ Անդրկովկասյան երկաթուղու միայն Ալեքսանդրապոլի բաժանմունքի ավելի քան 126 աշխատողներ մտցված էին քաղաքականապես անվստահելի մարդկանց ցուցակում[4]։

Ցարական կառավարությունն սկսեց նաև դատավարական մի մեծ պրոցես, որը վարում էր հատուկ գործերի գծով արտակարգ լիազորություններով օժտված Նովոչերկասկի քննիչ Լբինը։ Ձերբակալվել էին բազմաթիվ հայեր, այդ թվում մտավորականներ, աշխատավորներ և այլն։ Կալանավորվածների մի մասը դաշնակցականներ էին և դա առիթ տվեց պրոցեսն անվանելու «դաշնակցության դատավարության պրոցես» կամ «դատական պրոցես դաշնակցության գործի առթիվ»։ Իրականում այն դուրս եկավ դաշնակցության շրջանակներից և վերածվեց հայ ժողովրդի դեմ ուղղված հալածանքի։ Պատահական չէ, որ ժամանակի մամուլը գրում էր ոչ թե սոսկ դաշնակցականների, այլ «հայերի դատավարության» մասին։ «Նովոյե վրեմյա» ռեակցիոն թերթի խմբագիր Մ. Մենշիկովը «Հայերի դատավարությունը» հոդվածում նշում էր, թե «հայերը ընդհանուր անիշխանության ամենից վտանգավոր» տարրերն են, և «քայքայում են բոլանդակ Կովկասը»[5]։ Չնայած դրան, նա հարկադրված էր խոստովանելու, որ «դատապարտյալների մեջ հանցավոր են ոչ բոլորը» և որ ինքը, օրինակ, ճանաչում է «թյուրիմացաբար ձերբակալված թիմիայի մի խա-

---

2 Մ. Վ. Արզումանյան, Բոլշևիկների գործունեությունը և ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1907—1917 թվականներին, Երևան, 1959, էջ 23։

3 Տե՛ս «Обзор Эриванской губернии», за 1908—1910 гг.

4 Տե՛ս Մ. Վ. Արզումանյան, նշված աշխ., էջ 26։

5 «Новое время», 19 января 1912 г.

ղաղասեր պրոֆեսորիս։ Այդպիսի վերապահումը բոլորովին դուր չեկավ «Ռուսկոյե գնամյա» թերթին, որը պահանջում էր մեղադրական աթոռի վրա նստեցնել ոչ թե 159, այլ առնվազն 3000 հոգի և անպայման ձերբակալել բոլոր հայ պրոֆեսորներին, բժիշկներին, գյուղատնտեսներին, արվեստագետներին, զինվորականներին և այլն[6]։

Այն ժամանակ ցարական չինովնիկ Ա. Խատիսյանն ասաց, որ «դաշնակցությունը ծագեց երկգլխանի արծվի հովանու տակ»[7] իսկ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը Ստոլիպինին 1908 թ. ուղղած իր նամակներից մեկում գոհունակությամբ էր նշում, որ դաշնակցականները բռնությամբ ու սպառնալիքով ճնշում են հեղափոխական շարժումները։ Ստոլիպին-կախողը ևս հիացած էր, որ «դաշնակցությունն իր վրա է վերցրել ոստիկանական ֆունկցիաներ»[8]։ Ա. Մռավյանը, մերկացնելով դաշնակցականների կեղծ սոցիալիզմը, նրանց անվանել է «ոստիկանական սոցիալիստներ», որոնց կնախանձեր «ինքը՝ Ստոլիպինը»[9]։

Այնուամենայնիվ ցարիզմին դուր չէր գալիս դաշնակցության այսպես կոչված «սոցիալիստական» փետրավորումը։ Իրականում այդ կուսակցությունն ընդհանուր ոչ մի կապ չուներ իսկական սոցիալիզմի հետ և նրա ծրագրի «սոցիալիստական» գունազարդման նպատակն էր խարեության ճանապարհով մասսաներ նվաճել։ Հենց նույն դիրքերից էլ դաշնակցությունը մտավ II Ինտերնացիոնալի մեջ։ Բնորոշ է, որ երբ 1907 թ. օգոստոսին՝ Շտուտգարտի կոնգրեսում քննվում էր այդ հարցը, բոլշևիկները (այդ թվում Բոգդան Կնունյանցը) վճռականորեն դեմ դուրս եկան դաշնակցությանը II Ինտերնացիոնալի մեջ ընդունելուն։ Դաշնակցականները հարկադրված էին խոստովանելու, որ իրենց կուսակցությունը Ինտերնացիոնալի մեջ մտավ հակառակ «ռուս ու հայ սոցիալ-դեմոկրատների ճիգերին, բողոքներին»[10]։ Դա կատարվեց II Ինտերնացիոնալի օպորտունիստների աջակցությամբ և ռուսական էսեռների անմիջական երաշխավորությամբ (դաշնակցությունը, ինչպես նաև վրացական սոցիալ-ֆեդերալիստները, մտնում էին Ինտերնացիոնալի ռուսական սեկցիայի էսեռական ենթասեկցիայի մեջ)։

Դաշնակցությունը, մտնելով II ինտերնացիոնալի մեջ սերտ կապեր հաստատեց միջազգային օպորտունիզմի պարագլուխների հետ։ Ինչ մնում է սոցիալիստական գործունեությանը, ապա դա շատ հեռու էր դաշնակցությունից և նույնիսկ նրա պատմագիր Մ. Վարանդյանը նշել է. «Դաշնակցության սոցիալիզմը... մնացել է առհասարակ տեսական մարզանքների աշխարհում, ծրագրի ու գրականության մեջ»[11]։

Ցարական իշխանությունները նկատի ունենալով դաշնակցության «սոցիալիստական», «հեղափոխական» ֆրազոլոգիան ու տեռորիստական ակտերը, նրա դեմ դատական գործ սկսեցին։ Իրեն հեղափոխական համարող կուսակցությունը կօգտագործեր այդ առիթը և նման պրոցեսը կվերածվեր հակացարական քաղաքական ցույցի։ Բայց այդ չէր կարելի սպասել հակահեղափոխա-

---

6 Տե՛ս «Русское знамя», 29 января 1912 г.

7 «Երիտասարդ Հայաստան», 25 ապրիլի 1906 թ.։

8 «Красный архив», 1929, № 3 (34), стр. 192, 206.

9 «Նոր խոսք», № 7, 3 սեպտեմբերի 1906 թ.։

10 «Դրոշակ», 1907, № 8, էջ 110։

11 Մ. Վարանդյան, Հ. Յ. Դաշնակցության պատմություն, հ. 1, Փարիզ, 1932, էջ 477։

կան դաշնակցությունից։ Այդ են հաստատում նաև աշխատավորների ցուցումները, որոնց մեջ փաստերի ուժով մերկացվում են դաշնակցության բռնություններն ու կամայականությունները։ Օրինակ, Երևանի գավառի Բիրալի գյուղի բնակիչ Խ. Տեր-Սարգսյանը 1909 թ. օգոստոսի 10-ի հարցաքննության ժամանակ ասաց, որ Կարազաքսի համայնքում ստեղծվել է դաշնակցական կոմիտե՝ իր նախագահով, գանձապահով և զինվորներով. «Կոմիտեի գործունեությունն արտահայտվել է նրանով, որ նրանք գյուղացիներից փող են հավաքել... գյուղացիների մեջ ծագած քրեական ու քաղաքացիական գործերն են քննել, և ընդհանրապես նրանք եղել են գյուղական համայնքի լիակատար տերերը»[12]։ Ահա մի ուրիշ վկայություն. Ալեքսանդրապոլի գավառի Գյոզալզարա գյուղի բնակիչ Ա. Խաչոյանցը 1910 թ. փետրվարի 18-ի հարցաքննության ժամանակ նշեց, որ տեղական դաշնակցականները՝ իրենց զինվորներով բռնանում են գյուղացիների վրա, ամեն տեղից ամիսը մեկ անգամ փող հավաքում, արգելում նրանց բողոքներ գրելու, չենթարկվողներին պատժում, ծեծում ու բանտարկում։ Այդ ցուցումը հաստատեցին նույն գյուղի բնակիչներ Ստ. Գինոսյանը և Թ. Հարությունյանցը, որոնք ասացին, թե դաշնակցական կոմիտեի անդամները (Հ. Աղաբաբով, Ս. Ավետով և ուրիշներ) «տնօրինում են գյուղի բոլոր գործերը», «փող հավաքում իրենց կուսակցության օգտին», իսկ «չցանկացողներին ծեծում ու տանջում»[13]։ Ալեքսանդրապոլի գավառի Սրվանջուղ գյուղի բնակիչ Ե. Շահինյանցը նշում էր, որ իրենց գյուղի դաշնակցական կոմիտեն (Գ. Գասպարով, Ա. Այվազով և ուրիշներ) զբաղված է գյուղացիների ճնշմամբ ու կեղեքմամբ։ Հատկապես շատ ծանր էր դրամական տուրքերի գանձումը, որը կատարվում էր դաշնակցական զինվորների ուղեկցությամբ։ «Դրամների գանձումը տեղի է ունենում մահվան սպառնալիքի տակ»[14]։

Անհերքելի փաստերը վկայում են, որ, իրոք, դաշնակցությունը մի նոր բռնակալություն էր հայ իրականության մեջ և որքան շուտ կատարվեր նրա մերկացումը, այնքան կարագանար աշխատավոր մասսաների քաղաքական լուսավորումն ու հեղափոխական պայքարը։ Ս. Սպանդարյանը, անարգանքի սյունին գամելով դաշնակցականներին, նրանց համարել է «հայ կյանքի ցեցեր», «հայ բանվոր դասակարգի գիտակցությունը բթացնողներ և հայ գյուղացիությանը ամենաանամոթ կերպով հարստահարողներ ու կեղեքողներ»[15]։

* * *

Ցարիզմն իր դաժան քաղաքականությունն Անդրկովկասում իրականացնում էր հենվելով հայկական, վրացական ու ադրբեջանական կապիտալիստների և կալվածատերերի վրա. «Ռուսաստանը,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— ժողովուրդների բանտ է ոչ միայն ցարիզմի ռազմա-ֆեոդալական բնույթի շնորհիվ, ոչ միայն այն պատճառով, որ վելիկոռուսական բուրժուազիան պաշտպանում է ցարիզմը, այլև այն պատճառով, որ լեհական և այլ բուրժուազիան կապիտալիստական էքսպլուատացիայի շահերին զոհաբերել է ազգերի ազատությունը, ինչպես դեմոկրատիզմը ընդհանրապես»[16]։

---

12 «Дело партии дашнакцутюн», т. 5, стр. 3575.

13 Նույն տեղում, հ. 3, էջ 1797—1798։

14 Նույն տեղում, էջ 1939։

15 Սուրեն Սպանդարյան, Երկեր, հ. 1, էջ 68։

16 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 524։

Ցարական ռեակցիան ոչ միայն ուժեղացրեց աշխատավորների քաղաքական իրավազրկությունը, այլև վատթարացրեց նրանց տնտեսական դրությունը։

Հայաստանի բանվորությունը ենթարկվում էր ամենադաժան շահագործման։ «Բակինսկի ռաբոչի» բոլշևիկյան թերթը, նկարագրելով Ալավերդու բանվորների տաժանակիր վիճակը, ցույց էր տալիս, որ ֆրանսիական կապիտալիստները տառացիորեն քամում էին բանվորների վերջին հյութերը և «առատ հունձ կատարում»։ Աշխատանքային օրը տևում էր 12—18 ժամ, բանվորները ստանում էին չնչին աշխատավարձ և վարում կիսաքաղց կյանք։ «Խավարը, կեղտոտությունը, դատարկությունը և աղքատ կյանքի ֆիզիկական տանջանքները խեղդում են մեր մեջ մարդկային բոլոր զգացումները, մեզ դարձնում են բանող անասուն,— գրում էին բանվորները։ Բայց այդպես չէր կարող երկար շարունակվել։ Թերթը վերջում շեշտում էր, որ «միայն համախմբվածությունը, կազմակերպվածությունը կարող է փոխել այդ բոլորը»[17]։

Անասելի ծանր էր բանվորների դրությունը Ղափանի պղնձահանքերում, ուր, ինչպես վկայում են ժամանակի փաստաթղթերը, բանվորը մի «մոռացված արարած է, նրա համար մտածող ոչ ոք չկա։ Նա աշխատող եզան պես պիտի... ձիգ տա, որտեղ և ինչում նրան լծում են»[18]։ Դրությունն աննախանձելի էր նաև արտադրության մյուս ճյուղերում։ Ամենուրեք բանվորները, մշակները, արհեստավորները շարքաշ կյանք էին վարում։

Ծանր էր նաև Հայաստանի գյուղացիության դրությունը, Համատարած սովի տարիները կրկնվում էին հաճախակի և լափում հազարավոր մարդկանց։ Հայաստանի աշխատավորը մի կերով քարշ էր տալիս իր կիսաքաղց գոյությունը և կանգնում սովամահության կամ այլ ահավոր վտանգի առաջ։ Ժամանակակիցներից մեկը, նկարագրելով Զանգեզուրում տիրող անասելի ծանր դրությունը, 1908 թ. գրել է. «Սովը արդեն սկսել է իր համաճարակ կոտորածի նշանները ցույց տալ։ Այս բոպեիս Մողես գյուղում, որը բաղկացած է 30—40 աղքատ տնից և որը ենթարկվել է թալանի ու կողոպուտի... մի յոթ տարեկան երեխա է մեռել քաղցից։ Այդ դեպքը դեռ սովի սև նախանշանն է, իսկ թե ինչ է լինելու մոտիկ ապագայում այդ մասին մտածելն անգամ սոսկալի է»[19]։ Մոլեգնում էին և տարափոխիկ հիվանդությունները, որոնք մասսայաբար «հնձում էին» աշխատավորներին։

Հայաստանի աշխատավոր զանգվածների քաղաքական իրավազրկությունը, տնտեսական ճնշմանն ու ազգային հալածանքներին ավելացավ ռեակցիայի հարձակումը նաև գաղափարական ճակատում։ Սկսվեց հետադիմական ուժերի կատաղի արշավ, որին մասնակցում էին ոչ միայն սահմանադրականային միապետականները, եկեղեցականներն ու բուրժուական մտավորականները, այլև մանրբուրժուական գրչակներն ու ամեն կարգի օպորտունիստներ, ռևիզիոնիստներ։ Նրանք տարբեր ձևերով փորձում էին վարկաբեկել հեղափոխությունն ու մարքսիզմը, քարոզել խավարամտություն, իդեալիզմ, ժողովրդական մասսաների սարկամտություն ու հպատակություն։

Գաղափարական ճակատում ռեակցիայի հարձակմանն ըստ էության տոն էր տալիս բուրժուազիան, որը ցարիզմի հովանավորությամբ սանձարձակ

---

17 «Бакинский рабочий», 24 октября 1908 г.

18 ՄԼԻ-ի Հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 34, գ. 6, թ. 34—35։

19 «Ժամանակ», 1908, № 2։

կամպանիա էր մղում ժողովրդի ազատագրական պայքարի դեմ։ Հատկապես հոխորտում էին կադետները, որոնց Վ. Ի. Լենինն անվանել է «հեղափոխության գերեզմանային որդեր»[20]։ Նրանք 1909 թ. հրատարակեցին «Вехи» ժողովածուն, որն օրհնում էր ցարական իշխանությանը՝ «ժողովրդական ցասումը» սվիններով խեղդելու համար։ Պատահական չէ, որ «լիբերալ ռենեգատության այդ հանրագիտարանը» դարձավ հակահեղափոխության գաղափարական դրոշը։

Ռեակցիայի հարձակումը գաղափարական ճակատում նմանօրինակ արտահայտություն ունեցավ նաև Անդրկովկասում, այդ թվում՝ Հայաստանում։

Բուրժուական «Մշակ» թերթը, դաշնակցական «Հորիզոնը», տերտերական «Հովիվը» գովերգում էին ցարական ռեժիմը և ժողովրդից պահանջում հպատակվել նրան։ Ակտիվ էր գործում եկեղեցին, որի սպասավորները, ինչպես նշել է Ս. Սպանդարյանը, քարոզում էին, թե հայ ժողովուրդը «քրիստոնյա ժողովուրդ է, իսկ քրիստոնյաներին վայել չէ խառնվել քաղաքականության մեջ, որ իրենց այդ բնական հատկությանը չդավաճանելով՝ հայերը միայն ու միայն պետք է հավատարիմ մնան իրենց պատմական պալլադիումէջմիածնին։ Իսկ այն ամենը, ինչ որ դրանից ավելի է և դրանից անկախ,-ի չարին է»[21]։ Ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ Հայաստանում եկեղեցին, կրոնը կոչված էին ամրապնդելու տիրող կարգերը։ Վ. Ի. Լենինն ընդգծել է, որ շահագործողներն իրենց իշխանությունը պահպանելու ու ամրապնդելու համար կարիք ունեն երկու զենքի՝ մտրակի, որով հարվածում են աշխատավորներին, և տերտերի, որը սրբագործում է այն։

Ռեակցիայի տարիներին Անդրկովկասում ու Հայաստանում ավելի ուժեղացավ բուրժուական նացիոնալիզմը, որի ջատագովները զրպարտում էին հեղափոխական պայքարը, մարքսիզմը, բոլշևիզմը և քարոզում ազգայնականություն, իդեալիզմ, մախիզմ։ Դաշնակցականները և այլ նացիոնալիստներ (Ե. Ֆրանգյան, Ս. Հովհաննիսյան, Արշ. Հովհաննիսյան, Ե. Կուզեյան և ուրիշներ) 1910 թ. Երևանում հրատարակեցին «Մխիթար» ժողովածուն, որը չնայած կոչվում էր «զուտ գիտական ու փիլիսոփայական», բայց ըստ էության ոչ մի ընդհանուր բան չուներ գիտության ու փիլիսոփայության հետ։ Այն մախիզմի արտահայտություններից մեկն էր, որը միայն խավարամտություն էր սերմանում։ Հայ մախիստները քարոզում էին սուբյեկտիվ իդեալիզմ և աշխարհը պատկերում որպես առանձին անհատի զգայություն։ Ֆրանգյանը գրում էր, որ «գոյը պետք է մտածել որպես զգայություն»[22]։ Ուրեմն, չկա մատերիա, մարդու գիտակցությունից անկախ օբյեկտիվ ռեալականություն։ Ահա ինչպիսին էր մախիզմը, Լենինի արտահայտությամբ այդ «անուղեղ» փիլիսոփայությունը։

Աշխատավոր զանգվածների շահը պահանջում էր դիմակայել ցարական ռեակցիային, հակահարված տալ բուրժուական ու մանրբուրժուական հարձակումներին, ռևիզիոնիստներին, հետևողականորեն պաշտպանել պրոլետարիատի գաղափարախոսությունը, մարքսիզմը, բոլշևիզմը։

---

20 Վ. Ի. Լենին, Նշված, հ. 12, էջ 349։

21 Սուրեն Սպանդարյան, Երկեր, հ. 1, էջ 239

22 «Գործ», 4 նոյեմբերի 1908 թ.։